

תולדות השראת שכינה (יט) / המשכן בחנייה ובמסע (חלק ב) – ענן ואש על המשכן

בחירת הקב"ה בעם ישראל כדי להשרות שכינתו ביניהם; מעמד הר סיני, בו התגלה ה' לעיני כל העם; וחנוכת המשכן, בה עברה שכינה מהר סיני אל המשכן, כדי להמשיך בקרב ישראל בדרך קבע את ההתגלות שהחלה בסיני.¹

2. ענן ואש בחנוכת הבית הראשון

תיאור דומה לאמור בחנוכת המשכן מצינו בחנוכת מקדש שלמה. לאחר שהכניסו הכוהנים את ארון הברית לקודש הקודשים נאמר:

וַיְהִי בַצֵּאת הַכֹּהֲנִים מִן הַקֹּדֶשׁ וְהָעֲנָן מָלֵא אֶת בַּיִת ה'... וְלֹא יָכְלוּ הַכֹּהֲנִים לַעֲמֹד לְשֵׁרֵת מִפְּנֵי הָעֲנָן כִּי מָלֵא קְבוֹד ה' אֶת בַּיִת ה' (מ"א ח', י"א).²

כמו בחנוכת המשכן מופיע ה' גם כאן בענן, וכבודו מלא את הבית; וכשם שבחנוכת המשכן לא יכול משה לבוא אל האוהל בגלל ההתגלות, כך אין הכוהנים יכולים להיכנס אל הבית לשרת מפני הענן והכבוד הממלאים אותו.³

על רקע ההקבלה בולט חסרונו של מרכיב אחד – האש. זו מופיעה רק לאחר תפילת שלמה:

וְכַכְלֹת שְׁלֹמֹה לְהַתְּפִיל וְהָאֵשׁ יָרְדָה מִהַשָּׁמַיִם וְתֹאכַל הָעֵלָה וְהַזִּבְחִים (ד"ב ז', א).

אש זו, שמסופר עליה רק בספר דברי הימים, מקבילה לאש שיצאה מלפני ה' ואכלה את הקרבנות שעל המזבח בחנוכת המשכן (ויקרא ט', כד), וכן לאש שירדה מן השמים על המזבח בגורן ארוונה היבوسی (ד"א כ"א, כו). כפי שכבר הרחבנו בעבר (שיעור 25 לשנת ה'תשס"ז), הופעת הענן וירידת האש על המזבח

ספר שמות נחתם בתיאור החגיגי של השראת השכינה במשכן:

וַיִּכַּס הָעֲנָן אֶת אֹהֶל מוֹעֵד וּקְבוֹד ה' מָלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן. וְלֹא יָכַל מֹשֶׁה לְבֹא אֶל אֹהֶל מוֹעֵד כִּי שָׁכַן עָלָיו הָעֲנָן וּקְבוֹד ה' מָלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן. וּבַהֲעֵלוֹת הָעֲנָן מֵעַל הַמִּשְׁכָּן יָסַעוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּכָל מַסְעֵיהֶם. וְאִם לֹא יֵעָלֶה הָעֲנָן וְלֹא יָסַעוּ עַד יוֹם הָעֵלְתוֹ. כִּי עֲנָן ה' עַל הַמִּשְׁכָּן יוֹמָם וְאֵשׁ תִּהְיֶה לַיְלָה בּוֹ לְעֵינֵי כָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּכָל מַסְעֵיהֶם (שמות מ', לד-לח).

ארבעה דברים נאמרים כאן: א. עם הקמת המשכן כיסה הענן את האוהל, וכבוד ה' מלא את המשכן; ב. בגלל התגלות זו לא יכול משה לבוא אל האוהל; ג. העלות הענן מעל המשכן סימנה לבני ישראל כי עליהם לנסוע; ד. בפסוק האחרון של הספר מתברר כי הענן היה על המשכן ביום, ובליילה – אש. שיעורנו יעסוק בארבע נקודות אלו.

א. התגלויות אחרות באש ובענן

1. התגלויות מוקדמות יותר באש וענן

גילוי שכינה באש ובענן מצינו עוד קודם חנוכת המשכן. ביציאת מצרים הלכו עמוד ענן ויעמוד אש לילה לפני העם להנחותם:

וְה' הִלֵּךְ לִפְנֵיהֶם יוֹמָם בְּעַמּוּד עָנָן לְנַחֲתָם הַדֶּרֶךְ וַלַיְלָה בְּעַמּוּד אֵשׁ לְהַאֲרִי לָהֶם לְלַכֵּת יוֹמָם וַלַיְלָה. לֹא יָמִישׁ עַמּוּד הָעֲנָן יוֹמָם וְעַמּוּד הָאֵשׁ לַיְלָה לִפְנֵי הָעָם (שמות י"ג, כא-כב).

וגם גילויי השכינה בהר סיני היו באש ובענן:

הִנֵּה אֲנֹכִי בָא אֵלֶיךָ בְּעַב הָעֲנָן... וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי בַּהֵיטֵב הַבִּקֹּר וַיְהִי קֶלֶת וּבִרְקִים וְעָנָן קָבֵד עַל הָהָר... וְהָרַר סִינַי עָשָׂן כְּלוֹ מִפְּנֵי אֲשֶׁר יָרַד עָלָיו ה' בְּאֵשׁ וַיַּעַל עָשָׁנוּ כְּעָשָׁן הַכֹּבֵשֶׁן... וְכָל הָעָם רֹאִים אֶת הַקּוֹלֹת וְאֶת הַלְּפִידִם (שמות י"ט, טז, יח; כ', יד).

וַיַּעַל מֹשֶׁה אֶל הָהָר וַיִּכַּס הָעֲנָן אֶת הָהָר. וַיִּשְׁכַּן קְבוֹד ה' עַל הָרַר סִינַי וַיִּכַּסְהוּ הָעֲנָן שֶׁשֶׁת יָמִים וַיִּקְרָא אֶל מֹשֶׁה בַיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מִתּוֹךְ הָעֲנָן. וּמֵרָאָה קְבוֹד ה' כְּאֵשׁ אֲכָלֶת בְּרֹאשׁ הָהָר לְעֵינֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל (שם כ"ד, טו-יח).

אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה דִּבֶּר ה' אֶל כָּל קְהֻלַּת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִתּוֹךְ הָאֵשׁ הָעֲנָן וְהָעֲרַפֶּל... וַיְהִי כְשֶׁמְעַכְּם אֶת הַקּוֹל מִתּוֹךְ הַחֹשֶׁךְ וְהָהָר בָּעַר בְּאֵשׁ... (דברים ה', יח-יט).

יש, אם כן, רצף בין גילויי השראת השכינה ביציאת מצרים, במעמד הר סיני ובבניין המשכן – רצף המבטא את הקשר הפנימי בין האירועים: יציאת מצרים, המעידה לעין כול על

1 על המשכן כהמשך של מעמד הר סיני ראה שיעור 20 לשנת ה'תשס"ז ושיעור 2 לשנה זו.

2 תגובתו של שלמה היא: "אז אמר שלמה ה' אמר לשכן בצרפל. בנה בניתי בית זבל לך מכוון לשבתך עולמים" (שם, יב-יג). רש"י מפרש כי כוונתו היא שהופעת הענן הנה סימן להשראת שכינה: "אז אמר שלמה – כשראה את הענן אמר: עתה רואה אני שהשכינה שורה בבית שבניתי, שהרי כך הבטיח, לבוא ולשכון בו מתוך ענן וערפל. והיכן אמר? כי בענן אראה על הכפורת" (ויקרא ט"ז, ב). כך שנויה בספר" (המדרש שמציין רש"י אינו בספרי שלפנינו, וראה מכילתא בא מסכתא דפסחא פרשה יב). באופן דומה פירש רבי יוסף קרא, המציין כי המילה "ערפל" נזכרת גם במעמד הר סיני (שמות כ', יז). אך יונתן בן עוזיאל תרגם "בכין אמר שלמה ה' אתרעי לאשראה שכינתיה בירושלם" (אז אמר שלמה: ה' רצה להשרות שכינתו בירושלים); ויש לעיין מדוע תרגם "ערפל" – ירושלים. בהמשך השיעור נביא את פירוש המלבי"ם לפסוק.

3 אמנם ניכרים גם הבדלים: בחנוכת המשכן הענן מכסה את האוהל, בעוד שבמקדש הוא ממלא את הבית; בחנוכת המשכן משה אינו יכול לבוא אל האוהל, ואילו במקדש הכוהנים אינם יכולים לעמוד לשרת בו. אמנם בעניין ביאת הכוהנים באה בספר דברי הימים לשון מקבילה למה שנאמר במשכן: "ולא יכלו הכהנים לבוא אל בית ה' כי מלא קבוד ה' את בית ה'" (ד"ב ז', ב). אשר להבדל הראשון, ראה דברי המלבי"ם שיוואו להלן.

על ההר; ואז "וַיִּכְסְהוּ הָעֵנָן" – את מי? רש"י כתב כי הענן כיסה את ההר, וכן ביאר ראב"ע בפירושו הקצר; ואילו בפירושו הארוך כתב ראב"ע כי הענן כיסה את משה. אבל ר"י אברבנאל מציע (בפירושו למל"א ה) פירוש מקורי – שהענן כיסה את הכבוד:

כבוד ה' נאמר בייחוד על האור שהיה נראה בתוך הענן, אשר קרא הכתוב בשם אש, כמאמר הכתוב 'ומראה כבוד ה' כאש אוכלת בראש ההר'. הנה גלה שכבוד ה' אינו הענן, אבל הוא דבר דומה לאש באורו וזוהרו, והענן הוא סביבו ומכסה אותו, כמו שהעשן תמיד סביב האש... ככה היה כבוד ה' הדומה לאש בתוך הענן והערפל...

לאור זאת מסביר אברבנאל את השוני במראה בין היום והלילה: "שעם היות שניהם מתחברים, האש והענן, היה האש נראה בלילה להעדר אור השמש, ולא היה נראה ביום מפני הניצוץ השמשי". ובהתאם לפירושו זה הוא מבאר את השראת השכינה במקדש שלמה:

ולהיות כבוד ה' נאמר בייחוד על האש ובכללות על הענן והאש, אמר כאן בספר מלכים 'והענן מלא את בית ה', והוא ענן הכבוד שהיה בתוכו האש...

הנה קודם תפלת שלמה כשהונח הארון במקומו ירד הענן והאש בתוכו הנקרא 'כבוד ה' ומלא את הבית ואמר שלמה עליו 'ה' אמר לשכון בערפל' והתפלל תפילותיו כולם, וככלותו להתפלל ירד אותו האש אשר היה בתוך הענן על המזבח.⁵

אם כן, האש והענן הם בעצם שני מרכיבים במכלול אחד של התגלות השכינה, המורכב מכבוד ה', הדומה לאש באורו וזוהרו, ומן הענן הסובב אותו.⁶ היות שזהו מכלול אחד, באה בסיפור חנוכת מקדש שלמה המילה "ענן" בלבד לציין הענן עם האש שבתוכו. ואותה אש של כבוד ה', היא היא האש שירדה על המזבח.⁷

5 כך גם ניתן לפרש את יציאת האש אל המזבח בחנוכת המשכן (ויקרא ט', כג-כד): האש המייצגת את כבוד ה', שהייתה עד עתה מכוסה בענן בתוך המשכן, יצאה אל המזבח, וכך נראה כבוד ה' אל כל העם. אמנם אברבנאל עצמו מפרש שם כי האש ירדה מן השמים.

6 לכשנדקדק בדבר נמצא, שיסוד זה עולה כבר בהופעה הראשונה של הענן בתורה, בברית עם נח בצאתו מן התיבה: "אֵת קִשְׁתִּי נִתְּתִי בְּעָנָן וְהִיְתָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵין הָאָרֶץ... וְהִיְתָה הַקֶּשֶׁת בְּעָנָן וְרֵאִיתִיהָ לְזִכָּר בְּרִית עִוְלָם" (בראשית ט', יג-טז). לכאורה עיקר הברית הוא בקשת, אך הקשת אינה עומדת לבד, אלא דווקא על רקע הענן: "וְהִיְתָה בְּעָנָנִי עָנָן עַל הָאָרֶץ וְנִרְאָתָה הַקֶּשֶׁת בְּעָנָן" (שם, יד). אכן, במעשה המרכבה בספר יחזקאל נאמר כי מראה כבוד ה' כאש בתוך ענן הוא כמראה הקשת בענן: "וְרָאָה וְהָנָה רֵיחַ סְעָרָה בָּאָה מִן הַצִּפּוֹן עָנָן דָּוָל וְאֵשׁ מִתְלַקַּחַת וְנָגַהּ לֹו סָבִיב וּמִתּוֹכָהּ כְּעֵין חֲשָׁמֶל מִתּוֹךְ הָאֵשׁ... וּמִמַּעַל לְרִקִיעַ אֲשֶׁר עַל רֹאשׁוֹ כְּמִרְאָה אֲבָן סָפִיר דְמוֹת כֶּסֶף וְעַל דְמוֹת הַכֶּסֶף דְמוֹת כְּמִרְאָה אֲדָם עֲלָיו מִלְמַעְלָה וְרָאָה כְּעֵין חֲשָׁמֶל כְּמִרְאָה אֵשׁ בֵּית לָהּ סָבִיב מִמִּרְאָה מִתְנִיּוֹ וּלְמַעְלָה וּמִמִּרְאָה מִתְנִיּוֹ וּלְמַטָּה רֵאִיתִי כְּמִרְאָה אֵשׁ וְנָגַהּ לֹו סָבִיב. כְּמִרְאָה הַקֶּשֶׁת אֲשֶׁר יְהִיָּה בְּעָנָן בְּיוֹם הַגִּשָׁם כִּן מִרְאָה הִנֵּה סָבִיב הוּא מִרְאָה דְמוֹת כְּבוֹד ה' וְרָאָה וְאָפַל עַל פְּנֵי וְאֲשַׁמַּע קוֹל מִדְבָר" (יחזקאל א', ד, כו-כח).

7 לפירושו זה של אברבנאל (אותו הוא מפתח באריכות בפרשת פקודי) התוודעתי בספרו של הרב משה אודס, בלבי משכן אבנה, ירושלים תשס"ו, עמ' 450. יש להעיר כי עצם ההבנה שכבוד ה' שוכן בתוך הענן אינה חידושו של אברבנאל. כבר קדמוהו בכך המפרשים הראשונים,

משלימות זו את זו, ומבטאות את שני התפקידים העיקריים של המקדש: הופעת הענן משקפת את השראת השכינה, ועל כן היא באה בעקבות הכנסת הארון, שהוא הכלי המבטא יותר מכל שאר הכלים מציאות זו; ואילו ירידת האש באה בעקבות תפילת האדם⁴ והקרבת הקרבנות – אותם היבטים המבטאים את עבודת האדם את ה'. מכאן גם יובן מדוע בספר מלכים מתוארת דווקא ההתגלות בענן, ורק בספר דברי הימים – ספרו של עזרא הסופר, בן ימי הבית השני, בהם לא שרתה שכינה במקדש, ועיקר עניינו היה עבודת האדם – מתוארת ירידת האש מן השמים (וראה גם שיעור 5 לשנת ה'תשס"ז).

במבט ראשון נראה שאלו שתי דרכי התגלות שונות: האש המתוארת בסוף ספר שמות לכאורה אינה אותה אש שיצאה אל המזבח בספר ויקרא. אלא שאם כן, נגיע למסקנה תמוהה ביותר: שהשראת שכינה בבית ראשון חסרה את ממד האש של גילוי שכינה בבית, ולא הייתה בה כי אם האש שירדה על המזבח. עלינו להתבונן אפוא ביתר העמקה ביחס הפנימי שבין האש והענן.

ב. בין האש לענן

רמז להבנת היחס בין האש והענן מצוי במקור נוסף המזכיר אותם. אחת הפרשיות המקדימות את מסעם הראשון של בני ישראל, חוזרת על תיאור השראת השכינה על המשכן. הפרשה מרחיבה על אודות סדר המסע על פי הענן, אך לעת עתה נראה רק את שני פסוקי הראשונים:

וּבְיוֹם הַקִּיָּם אֶת הַמִּשְׁכָּן כְּסֶה הָעֵנָן אֶת הַמִּשְׁכָּן לְאֹהֶל הַעֲדָת וּבְעֶרְבֵי יְהִיָּה עַל הַמִּשְׁכָּן כְּמִרְאָה אֵשׁ עַד בֹּקֶר. כִּן יְהִיָּה תְּמִיד הָעֵנָן יְכַסּוּ וּמִרְאָה אֵשׁ לַיְלָה

(במדבר ט', טו-טז).

התיאור דומה לאמור בסוף ספר שמות, אך בעוד ששם כתוב כי בלילה יש במשכן "אש", כאן נאמר שבלילה יש "מראה אש", כלומר: ההתגלות ביום ובלילה היא זהה, ומה שמשתנה הוא המְרָאָה. כיצד?

כדי להבין זאת, עלינו לעמוד על מונח נוסף המצוין בהשראת השכינה במשכן ובמקדש, שלא התייחסנו אליו עד כה – "כבוד ה'". הצירוף של אש, ענן, וכבוד ה' מוכר לנו עוד מהר סיני:

וַיַּעַל מֹשֶׁה אֶל הָהָר וַיְכַסֵּהוּ הָעֵנָן אֶת הָהָר. וַיִּשְׁכַּן כְּבוֹד ה' עַל הָרֹסֵי וַיִּכְסְהוּ הָעֵנָן שְׁשֵׁת יָמִים וַיִּקְרָא אֶל מֹשֶׁה בְּיוֹם הַשְּׁבִיעִי מִתּוֹךְ הָעֵנָן. וּמִרְאָה כְּבוֹד ה' כְּאֵשׁ אֲכָלֶת בְּרֹאשׁ הָהָר לְעֵינֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל (שמות כ"ד, טו-יח).

כבר בקריאה ראשונה בולטת נקודה החשובה לענייננו: האש אינה אש ממש, אלא היא המְרָאָה של כבוד ה': כבוד ה' – נקודת השראת השכינה גופה – מיוצג במראה של אש. בקריאה שנייה מתעוררת שאלה: נאמר כאן כי משה עלה אל ההר; הענן כיסה את ההר; כבוד ה', שמראהו כאש, שכן

4 תפילה מציינו גם לפני ירידת האש בספר ויקרא, עייני שם ט', כג – "וַיִּבְאֵר מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן אֶל אֱהֱל מוֹעֵד וַיִּצְאוּ וַיִּבְרְכוּ אֶת הָעָם" – וברש"י שם.

לְאָמַר (ויקרא א', א) – אלא שהיחס ביניהם טעון הסבר. במפרשים יש דעות שונות בעניין, וכאן נביא את שלוש הגישות העיקריות.

אפשרות אחת מביא רמב"ן על אתר, ולפיה "לא נכנס משה למשכן, אבל [=אלא] קרא אותו מאהל מועד ועמד פתח אהל מועד וידבר אליו".

רש"י על אתר (על פי הפתיחתא לתורת כהנים ח) מעמת את פסוקינו עם פסוק האומר במפורש כי משה נכנס לאוהל מועד:

ולא יכל משה לבוא אל אהל מועד – וכתוב אחד אומר: 'ובבא משה אל אהל מועד' (במדבר ז', פט)! בא הכתוב השלישי והכריע ביניהם: 'כי שכן עליו הענן' – אמור מעתה: כל זמן שהיה עליו הענן לא היה יכול לבא, נסתלק הענן נכנס ומדבר עמו.

כלומר, תחילה לא יכול משה להיכנס אל אוהל מועד – עד שנסתלק הענן. על פי דברי רש"י אלו טוען נכדו, רשב"ם, כי השראת השכינה בענן במשכן ובמקדש הייתה בשני שלבים:

ולא יכול משה לבא אל אהל מועד – בשעת הקמתו, כי שכן עליו הענן מיד, להראות חיבתו של הקב"ה על ישראל. אחרי כן היה מסתלק הענן מתוך האהל ושכן על הארון כדכתיב 'ונועדתי לך שם ודברתי אתך וגו' מבין שני הכרובים, ואז בא משה אל אהל מועד כדכתיב 'ובבא משה אל אהל מועד לדבר אתו וישמע את הקול וגו' מבין שני הכרובים וידבר אליו. וכן את מוצא בבית עולמים: 'ולא יכלו הכהנים לעמוד לשרת מפני הענן כי מלא כבוד ה' את בית ה' – בשעת השלמת הבית היה הקב"ה מקדשו בענן, ואחר כך היה מצמצם שכינתו על הארון בין הבדים.

הצד השווה שבשני הפירושים, ששניהם מניחים כי משה אכן לא יכול להיכנס אל תוך הענן, למקום השראת שכינה ממש. ברם, רמב"ן מציע פירוש שלישי, החולק על הנחה זו תוך השוואה נוספת, על פי דרכו (ראה שיעור 20 לשנת ה'תשס"ז), בין השראת שכינה במשכן לבין ההתגלות בסיני:

ואמר כי לא יכול משה לבא אל אהל מועד אפילו אל הפתח, מפני שהיה הענן מכסה אותו ולא היה רשאי לבא בתוך הענן; ועוד, כי המשכן מלא כבוד ה' – ואיך יכנס בו?! והטעם, שלא יבא שם בלא רשות, אבל יקרא אותו ויבא בתוך הענן, כאשר עשה בהר סיני: 'ויקרא אל משה ביום השביעי מתוך הענן' (שמות כ"ד, טז), ואמר: 'ויבא משה בתוך הענן' (שם, יח).

וכן כתב גם בפירושו לויקרא א', א:

אמר הכתוב בכאן 'ויקרא אל משה וידבר ה' אליו', ולא כן בשאר המקומות, בעבור שלא היה משה יכול לבא אל אהל מועד, להיותו נגש אל המקום אשר שם הא-להים, רק בקריאה שיקרא אותו... וכיון שידע שהשם יושב הכרובים שם נתירא לבא באהל

המלבי"ם (בפירושו למ"א ח', י) מבקש להסביר בדרך זו הבדל מסוים בין גילוי האש והענן במשכן לגילויים במקדש:

הנה בגמר מלאכת המשכן כתיב 'ויכס הענן את אהל מועד וכבוד ה' מלא את המשכן', שהענן היה מכסה את האהל מלמעלה סביבו מבחוץ, והכבוד שהוא האור הנברא מלא את המשכן בפנים, ובמקדש היה הענן והכבוד שניהם בפנים, כי שכינת המשכן לא היתה קבועה, ועל כן היה הכבוד מגולה בלי לבוש שזה מורה שאינו במקומו, כי הכבוד כמו שהוא במקומו ענן וערפל סביבו, וכן היה במעמד הר סיני, ובמשכן היה הענן בפני עצמו והכבוד בפני עצמו...

אבל במקדש שלמה ששרתה בו השכינה בקביעות היה ציור להתעלות העולם התחתון ממטה למעלה וירום ונשא וגבה באשר עקר השכינה היתה בתחתונים ובקבע ומשם יתן הודו על השמים... שכן הכבוד בתוך הענן כמו שהוא למעלה, וזהו שאמר שלמה ה' אמר לשכון בערפל בנה בניתי בית זבול לך' וכו', רצונו לומר: ממה שאני רואה שכבוד ה' שוכן בענן וערפל מזה נראה שהיא שכינת קבע ובית זבול לו, ושהוא מכון לשבתו עולמים.

כלומר: הימצאות הכבוד בתוך הענן ממש, כשם שהדבר בשמי מרום – "עֲנַן וְעֶרְפֶּל סְבִיבֵי" (תהילים צ"ז, ב) – משקפת את קביעות השראת השכינה במקדש; וכנגד זה משתקף אופייה הזמני והארעי של השראת השכינה במשכן בכך שהכבוד מופיע אמנם פנימה לענן, אך בנפרד ממנו, מגולה בכיכול, לומר שאין זה מקומו.⁸

ג. וְלֹא יָכֹל מֹשֶׁה לָּבוֹא אֶל אֹהֶל מוֹעֵד

בסוף ספר שמות נאמר, כי בעקבות גילוי שכינה באש ובענן לא יכול משה להיכנס אל אוהל מועד:

וַיִּכַּס הָעֲנָן אֶת אֹהֶל מוֹעֵד וַיִּכְבֹּד ה' מְלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן. וְלֹא יָכֹל מֹשֶׁה לָּבוֹא אֶל אֹהֶל מוֹעֵד כִּי שָׁכַן עָלָיו הָעֲנָן וַיִּכְבֹּד ה' מְלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן (שמות מ', לד-לה).

המשכס הברור של פסוקים אלו הוא מיד בסמוך, בתחילת ספר ויקרא – "ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאהל מועד

ולמעשה, פשטיהם של כמה מקראות מורים כן, ראה למשל רמב"ן לשמות מ', לד-לה: "ויכס הענן את אהל מועד וגו' – אמר כי הענן יכסה את האהל מכל צד והוא מכוסה וטמון בו. וכבוד ה' מלא את המשכן – כי תוכו מלא הכבוד, כי הכבוד שוכן בתוך הענן תוך המשכן, כענין שנאמר בהר סיני 'אל הערפל אשר שם הא-להים' (שמות כ', יז). חידושו של אברבנאל הוא בפיתוח הרעיון, הן מן ההיבט ההגותי (משמעותו של הענן במקרא בכלל) הן מן הבחינה הפרשנית (פירוש המילים "ויכסהו הענן" והמקראות על השראת השכינה בבית ראשון), שבה התמקדנו כאן.

⁸ המלבי"ם ממשיך ומסביר שם כי השוני בין המשכן והמקדש בסדר הכנסת הכלים אליהם מבטא אף הוא את ההבדל הזה.

יש לשים לב כי הענן והכבוד היו במשכן במקומות שונים: 'ויכס הענן את אהל מועד, וכבוד ה' מלא את המשכן'. ההבדל בין אוהל מועד למשכן מצריך התייחסות מקיפה למבנה המשכן, נושא שבלא נדר נעסוק בו בשנה הבאה. כאן נאמר רק כי באופן כללי מתייחס המונח "משכן" לביתו של ה' – למקום בו ה' שוכן – בעוד שהמונח "אוהל מועד", משמעו מקום ההיוועדות של ה' עם משה.

בשיעור הקודם כבר עמדנו בפירוט על סדרי הנסיעה על פי הענן ועל משמעותו של המסע "על פי הקודש". כאן ברצוננו רק להדגיש נקודה חשובה נוספת העולה מן הפרשה, עליה עמד ישראל רוזנסון:¹⁴

נקודה חשובה לדעתנו היא הדגשת אי-הוודאות בזמן. מדובר על הצגת שינויים במשכי הזמן שבהם נמצאים במקומות השונים, משכי זמן הכפופים ל'הנחיות' הענן: 'בְּהַאֲרִיךְ הָעֲנָן עַל הַמִּשְׁכָּן יָמִים רַבִּים וְשָׁמְרוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת מִשְׁמַרְתְּ ה' וְלֹא יִסְעוּ. וְיֵשׁ אֲשֶׁר יִהְיֶה הָעֲנָן יָמִים מְסֻפָּר עַל פִּי ה' יִחַנו וְעַל פִּי ה' יִסְעוּ. וְיֵשׁ אֲשֶׁר יִהְיֶה הָעֲנָן מֵעֶרֶב עַד בֹּקֶר וְנִעְלָה הָעֲנָן בְּבֹקֶר וְנִסְעוּ אוֹ יוֹמָם וְלֵילָה וְנִעְלָה הָעֲנָן וְנִסְעוּ. אוֹ יָמִים אוֹ חֹדֶשׁ אוֹ יָמִים בְּהַאֲרִיךְ הָעֲנָן עַל הַמִּשְׁכָּן לְשָׁכֵן עֲלָיו יִחַנו בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְלֹא יִסְעוּ וּבִהְעֲלָתוֹ יִסְעוּ'...

הפירוט... מבליט באופן חזק את השהות המשתנה... ניתן כמובן להסביר באופן כללי את ההבדלים הללו בין זמני השהייה בכל חניה וחניה בצורך המציאותי המשתנה... אולם – כך נראים הדברים על פי הניסוח – ברור שכאן אין רמז לצרכים הפרוזאיים, ומצטייר דווקא הממד השרירותי, קרי, נסיעה על פי ה' המביעה את החובה המוחלטת לשמור את משמרתו... שמירת 'משמרת ה'... מחייבת, במה שנראה כהעמדה בניסיון, הכפפה ללוח זמנים שדווקא איננו ברור או הגיוני.

למעשה, הנדודים פועלים כאן באופן הפוך לצפוי בעיון ראשון! אין מקום לתפיסת הענן כ'יועץ לענייני החניה היעילה'... לא זו היא התפיסה הנכונה, אלא יש לראות בענן כמעלה לפני השטח אתגר דתי פשוט וידוע – לשמוע בקול ה'¹⁵.

ה. הענן – הגילוי שבכיסוי

כיצד יש להבין את הופעת הענן?

מצד אחד, מן הפרשיות שלמדנו משמע שהענן בא לכסות ולהסתיר את גילוי השכינה. לשון כיסוי אמורה הן בסוף ספר שמות ("וַיִּכַּס הָעֲנָן אֶת אֹהֶל מוֹעֵד") הן בספר במדבר ("כִּסָּה הָעֲנָן אֶת הַמִּשְׁכָּן לְאַהֲלֵי הָעֵדֻת... הָעֲנָן וְכִסָּה"), וכפי שראינו לעיל, בחנוכת המשכן ובחנוכת המקדש הסתיר הענן את השראת השכינה ומנע את הכניסה למקום.

¹⁴ שעל המשכן היה ענן אחד בלבד, שבלילה היה מראהו כמראה אש, וכפי שביארנו לעיל.

¹⁵ בספרו הנזכר (הערה 12), עמ' 101-100.

¹⁶ חז"ל הרחיבו על תפקודו של הענן. הנה דוגמה ידועה אחת: "שבעה עננים היו, מלמעלה ומלמטה ומארבע רוחות ואחת בפניהם, מכה נחשים ועקרבים, ומשוה להם את ההרים ואת העמקים ושורף את הקוצים, והן מעלין עשן, ורואין אותו כל מלכי מזרח ומערב, ואומות העולם אומרים 'מי זאת עולה מן המדבר כתמרות עשן' (שיר השירים ג', ו) (תנחומא במדבר ב. ב). יש על כך מדרשים שונים, המבטאים היבטים שונים בהבנת השגחת ה' על עמו.

כלל עד שיקרא אליו כאשר עשה בהר סיני שאמר 'ויקרא אל משה ביום השביעי מתוך הענן'.⁹

ד. הענן בחניה ובמסע

כאמור, פתיחתו של ספר ויקרא הנה המשך ישיר של סיום ספר שמות. ברם, לסוף ספר שמות יש המשך ברור נוסף – בפרשייה בספר במדבר שאת תחילתה ראינו כבר לעיל.¹⁰ הפרשה, האמורה לקראת יציאת מחנה ישראל לדרך ממרגלות הר סיני, פותחת בחזרה על התיאור החגיגי של השראת שכינה על המשכן, ואז מבארת בפירוט רב – למראית עין אפילו רב מדי – את סדרי החניה והמסע על פי הענן, שנזכרו בסוף ספר שמות אך בקיצור נמרץ:

וביום הקים את המשכן כסה הענן את המשכן לאהל העדת ובערב יהיה על המשכן כמראה אש עד בקר. פן יהיה תמיד הענן כסנו ומראה אש לילה.

ולפי העלת הענן מעל האהל ואחרי כן יסעו בני ישראל ובמקום אשר ישפן שם הענן שם יחנו בני ישראל. על פי ה' יסעו בני ישראל ועל פי ה' יחנו כל ימי אשר ישפן הענן על המשכן יחנו. ובהאריך הענן על המשכן ימים רבים ושמו בני ישראל את משמרת ה' ולא יסעו. ויש אשר יהיה הענן ימים מספר על המשכן על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו. ויש אשר יהיה הענן מערב עד בקר ונעלה הענן בבקר ונסעו או יומם ולילה ונעלה הענן ונסעו. או ימים או חודש או ימים בהאריך הענן על המשכן לשפן עליו יחנו בני ישראל ולא יסעו ובהעלתו יסעו. על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו את משמרת ה' שמו על פי ה' ביד משה

(במדבר ט', טו-כג).¹¹

ייעוד הענן בנסיעה הוא כפול. ראשית, הענן מוביל את ישראל¹² ומורה להם את הדרך, כפי שמצינו כבר ביציאת מצרים: "וה' הלך לפניכם יומם בעמוד ענן לנחתם הדרך ולילה בעמוד אש להאיר להם ללכת יומם ולילה" (שמות י"ג, כא).¹³ שנית, הענן קובע את מועדי החניה והנסיעה, והתורה מדגישה שוב ושוב: "על פי ה' יחנו ועל פי ה' יסעו".

⁹ ובלשונו הנאה של רבי עמוס חכם (דעת מקרא על שמות מ', לה): "לאחר שסיים משה את הקמת המשכן, ביקש להיכנס לתוכו לעמוד לפני השכינה כדרך שעמד בשעתו בהר סיני, אבל לא יכול לבוא... מפני שהענן שכן על המשכן, כלומר: נח עליו, וכיסה ועטף אותו מכל עבריו, וחסם את הכניסה אליו... ואפילו אם היה משה מבקיע לו דרך בתוך הענן היה מתירא מפני האש. ועל כן קרא לו ה' שייכנס ולא יתיירא, כמו שנאמר בראש ספר ויקרא. והכתוב שם נמשך אל הכתוב כאן".

¹⁰ על ההמשך הכפול של סוף ספר שמות למדתי מפי מ"ר הרב יואל בן-נון.

¹¹ בהמשך נפתח תיאור המסע הראשון בציון העובדה כי הנסיעה והחניה אכן היו על פי הענן: "ויהי בשנה השנית בחודש השני בעשרים בחודש נעלה הענן מעל משכן העדת. ויסעו בני ישראל למסעייהם ממדבר סיני וישפן הענן במדבר פארן" (במדבר י', יא-ב).

¹² ישראל רוזנסון, דברים במדבר – עיונים פרשניים בספר במדבר, ירושלים תשס"ד, עמ' 100, מעיר כי בכך הופך בעצם, במובן מסוים, המשכן עצמו למוביל (אף שהוא עצמו נסע בתוך המחנות), "למצער במובן של היות הענן השעון בו הישות הראשונה המגיעה לכלל תנועה".

¹³ אמנם הנצי"ב (העמק דבר שם, כב ובמדבר ט', טו) מעיר כי יש להבדיל: שם היו שני עמודים שונים – עמוד ענן יומם ועמוד אש לילה – בעוד

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עצינן ולרב יצחק לוי, תשס"ח
עורך: בעז קלוש

בית המדרש הווירטואלי שלידי ישיבת הר עצינן
האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
דואל: office@etzion.org.il

עם זאת, באותן פרשיות עצמן באים גם ניסוחים אחרים, מהם משתמע כי הענן עצמו הנו ביטוי להשראת השכינה: "כִּי שָׁכַן עָלָיו הָעֲנָן", "וּבַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִשְׁכֵּן שָׁם הָעֲנָן... כֹּל יָמֵי אֲשֶׁר יִשְׁכֵּן הָעֲנָן עַל הַמִּשְׁכָּן... וַיֵּשׁ אֲשֶׁר יְהִי הָעֲנָן יָמִים מְסֻפָּר עַל הַמִּשְׁכָּן...". הצגת מראה הענן ביום כמקביל למראה האש בלילה (שאינן ספק שהוא גילוי שכינה) מעידה אף היא כי מראה הענן מגלה ומסמן את נוכחות השכינה. וכמובן, עצם העובדה שהענן קובע את סדרי הנסיעה והחניה נובעת מהיותו מייצג של השכינה: עליית הענן מעל המשכן משמעה שה' נעלה מעל המקום ועוזב אותו; חניית הענן מייצגת את חניית ה' כביכול; ובלכתם אחר הענן הולכים, למעשה, בני ישראל בעקבות ה'.

יתר על כן, במקומות אחרים בספר במדבר נאמר במפורש כי ה' מתגלה ומופיע בענן:

וַיֵּרָא ה' בְּעֶנָן וַיְדַבֵּר אֵלָיו וַיֹּאצֵּל מִן הַרוּחַ אֲשֶׁר עָלָיו וַיִּתֵּן עַל שְׁבָעִים אִישׁ הַזִּקְנִים (במדבר ל"א, כה).

וַיֵּרָא ה' בְּעַמּוּד עָנָן וַיַּעֲמֵד פֶּתַח הָאֹהֶל (שם ל"ב, ה).

וַיְהִי בַהֲקֵהָל הָעֵדָה עַל מִשְׁהוֹ עַל אֹהֶרֶן וַיִּפְּנוּ אֶל אֹהֶל מוֹעֵד וַהֲנֵה כִּסֵּהוּ הָעֲנָן וַיֵּרָא כְבוֹד ה' (שם ל"ז, ט"ז).¹⁶

וגם משה מציין את הענן כביטוי מובהק של השראת שכינתו של ה' על עמו ישראל:

וְאָמְרוּ אֶל יוֹשֵׁב הָאָרֶץ הַזֹּאת שְׁמָעוּ כִּי אֵתָהּ ה' בְּקִרְבְּךָ הָעַם הַזֶּה אֲשֶׁר עִין בְּעֵינֵי נְרָאָה אֵתָהּ ה' וְעַנְנֶךָ עֹמֵד עֲלֵהֶם וּבְעַמּוּד אֵשׁ לֵילָה (במדבר ל"ד, יד).

למעשה, הענן מלווה את בני ישראל מיציאת מצרים משך כל המסע במדבר. הופעתו האחרונה היא בהעברת ההנהגה ממשה ליהושע (דברים ל"א, טו), ובספר יהושע הוא נעלם. לאמור: הענן מבטא את גילוי שכינה והשראתה על ישראל במסגרת ההנהגה הנסית, הישירה והבלתי-אמצעית המאפיינת את תקופת המדבר.

נמצאנו למדים כי יש בענן כיסוי וגילוי גם יחד. במהותו הענן הוא כיסוי; אך בעצם הכיסוי הזה יש משום הופעה וגילוי, שהרי עצם הופעתו של הכיסוי מעידה על הימצאותו של מי שהוא מכסה.

השיעור הבא יעסוק בע"ה במקומם של כלי המשכן, ובפרט של הארון, במסעות, ובכך נשלים את עיונונו על מקומו של המשכן בחניה ובמסע.

ויהי רצון שתתקיים בנו במהרה נבואת ישעיהו (ד', ה):

וּבְרָא ה' עַל כָּל מְכוֹן הַר צִיּוֹן וְעַל מִקְרָאָהּ עֲנָן יוֹמָם וְעֶשֶׂן וְנֹגֵה אֵשׁ לְהִבָּה לְיִלָּה כִּי עַל כָּל כְּבוֹד חֲפָהּ.

16 לשונות אלו מזכירים כמובן את ההתגלות למשה בנקרת הצור: "וַיֵּרָא ה' בְּעֶנָן וַיִּתְּצֵב עִמּוֹ שָׁם" (שמות ל"ד, ה).